

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У час, коли йдуться інтенсивні пошуки правових механізмів, використання яких дозволило б підвищити ефективність процесу виконання покарання, актуальним залишається питання організації праці засуджених до позбавлення волі. Хоча діяльність по залученню їх до праці не є основною для органів та установ виконання покарання, зневага нею тягне за собою певні негативні наслідки. Ще більш небезпечною є ситуація, коли діяльність цих органів та установ підкорюється меті одержання прибутку з праці засуджених. Тому в останні роки ця проблема стала предметом широкого обговорення серед фахівців у галузі кримінально-виконавчого права, серед яких слід відзначити М.М. Дерюгу, З.О. Ніколаєву, А.Х. Степанюка, О.Я. Петрова [Див.: 2; 8; 10] та інших учених.

Проблема ця далеко не нова. Ще у Стародавньому Римі в період консульства Помпея було проведено один з перших успішних кримінологічних експериментів:

полонених на Середземному морі піратів не страчували, а переселяли у віддалені від моря місцевості й наділяли землею, що дозволило перетворити їх зі злочинців на добропорядних слуг суспільства [4, с. 15]. Звичайно, в історії боротьби зі злочинністю такі успішні експерименти, пов'язані з використанням праці засуджених, одиничні. У період середньовіччя їх праця мала одну основну мету – каральну (каторжні роботи в каменоломнях, використання засуджених на галерах тощо). Однак із зародженням товарно-грошових відносин у світовій практиці організації виконання покарання до праці стали підходити з інших позицій. У Голландії, Англії, а потім і в інших країнах з'явилися в'язниці, де засуджені залучалися до посильної праці, при цьому приділялася увага здоров'ю засуджених.

Так, у США «оборнська система» виконання покарання поряд з аспектом економічним (одержання прибутку за рахунок цільової колективної праці ув'яз-

нених) вирізняла також і виправний – виправлення працею. Виправний період (загальне ув'язнення з примусовими роботами) був одним з елементів англійської прогресивної системи відбування покарання. Підхід, згідно з яким злочинців можна виправити примусовою працею, був досить привабливим для капіталістичних відносин, що в той час активно розвивалися. Але своїх крайніх, найбільш перекинутих форм розглядуваний принцип досяг за умов прямо протилежної (з погляду ідеології) системи – в умовах існування СРСР та деяких інших країн соціалістичної спрямованості.

Основою нової виправно-трудової політики, у розробці якої брав безпосередню участь В.І. Ленін, стає принцип обов'язковості праці ув'язнених. Саме він у роботі «Как организовать соревнование» [6] висунув тезу про виправлення засуджених примусовою працею. Уже в перших нормативних актах Радянської республіки, спрямованих на реалізацію виправно-трудової політики нової держави, було закладено ідею запровадити в діяльність в'язниць принцип обов'язковості праці для засуджених і принцип самооплатності установ виконання покарань.

Постановою Народного Комісаріату Юстиції (далі – НКЮ) «О тюремных рабочих командах» від

24 січня 1918 р. [9; 1918. – № 19. – Ст. 284] передбачалося створення команд з числа працездатних ув'язнених для організації необхідних для держави робіт. У Тимчасовій інструкції НКЮ «О лишении свободы как мере наказания и о порядке отбывания такового» від 23 червня 1918 р. [9; 1918. – № 53. – Ст. 598] вперше передбачалося застосування репресій до осіб, які не бажали «без достатніх підстав» працювати. На їх особовий рахунок записувалися витрати на їх утримання в повному розмірі, причому ув'язнений не міг вийти з в'язниці, доки сальдо не буде на його користь, хоча він і відбув назначений йому строк покарання. Постанова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад «О лагерях принудительных работ» від 17 травня 1919 р. [9; 1919. – № 20. – Ст. 235] офіційно проголосила принцип самооплатності місць позбавлення волі. У ній зазначалося, що витрати, пов'язані з утриманням засуджених, повинні окупатися їх працею. Принцип обов'язковості останньої закріплював і перший Виправно-трудова кодекс УРСР 1925 р. До 1 жовтня 1931 р. на території України було 18 промислових, 6 будівельних й 35 сільськогосподарських колоній. Усі вони з 1 січня 1931 р. були самооплатними [11, с. 105].

Істотних змін у виправно-тру-

дове законодавство було внесено в 1929-1930 роках. З'являється новий вид виправно-трудових установ – виправно-трудові табори, на які покладалося завдання перевиховання правопорушників, які становлять собою більшу суспільну небезпеку, у віддалених місцевостях країни. Випадково чи ні, але процес створення цих таборів збігся з такими явищами в житті Радянської держави, як індустріалізація, колективізація й початок широкомасштабних репресій. У цей період особливо активно розвиваються промислові центри Уралу, північ європейської частини Росії, райони Сибіру й Далекого Сходу. Багато об'єктів у цих регіонах створювалися шляхом використання праці ув'язнених. Саме в ці роки завдання по виправленню й перевихованню засуджених починають підмінюватися виробничо-господарськими. Цим можна було пояснити й існування тогочасної системи заліку робочих днів як однієї з форм дострокового звільнення, що використовувалася адміністрацією виправно-трудових установ за наявності даних про перевиконання засудженими норм виробітку без урахування їх поведінки.

Внаслідок переходу наприкінці 50-х років ХХ ст. від системи виправно-трудових таборів до виправно-трудових колоній було дещо змінено й підхід до праці засуджених: переглянуто

профіль виробництва, скасовано систему залікової праці, встановлено 8-годинний робочий день, норми охорони й оплати праці. Однак і після запровадження вищезазначених заходів і до цього часу праця засуджених залишається обов'язковою, що знайшло закріплення й у Виправно-трудовому кодексі УРСР 1970 р. і в Кримінально-виконавчому кодексі України 2003 р. (далі – КВК України).

Справедливості заради зазначимо, що принцип обов'язковості праці не був лише принципом радянського виправно-трудового права. Приміром, ст.60 Конституції СРСР теж встановлювала обов'язок громадян працювати. Залежно від сфери застосування праці її порядок та умови регламентувалися безпосередньо нормами радянського трудового, колгоспного, виправно-трудового й деяких інших галузей права. І якщо в усі галузі права, що регулюють використання праці, були внесені суттєві зміни, то українське законодавство, що регламентує виконання покарання у виді позбавлення волі, залишилося ніби осторонь від цих реформ, як і раніше визнаючи працю засуджених обов'язковою.

На нашу думку, збереження принципу обов'язковості праці для засуджених суперечить міжнародно-правовим актам і

Конституції України. Так, у п.3 ст.8 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права передбачено, що ніхто не повинен бути примусеним до примусової або обов'язкової праці. У тих країнах, де у виді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, поєднане з каторжними роботами, положення про заборону примусової або обов'язкової праці не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, який призначив таке покарання. Категорією «примусова або обов'язкова праця» у цьому пункті не охоплюється яка б то не була робота або служба, яку, як правило, повинна виконувати ув'язнена особа або особа, що умовно звільнена від такого ув'язнення [7, с. 20,21].

Крім того, в ч.3 ст. 43 Конституції України 1996 р. проголошено, що використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Як бачимо, примусова або обов'язкова праця допускається винятково в силу рішення судового органу. Іншими словами, формально для примусу засуджено-

го до праці в резолютивній частині вироку або іншого рішення суду має бути вказівка на обов'язок такого засудженого працювати. Але у вироках судів України зазначається, що особа засуджується тільки до позбавлення волі, якщо обирається такий вид покарання, і нічого не йдеться про обов'язок засудженого виконувати які-небудь роботи. Можливість примусового залучення засудженого до праці в місцях позбавлення волі повинна впливати або з вироку суду, або зі змісту кримінального закону, що регулює даний вид покарання [8, с. 112].

Однак норми Кримінального кодексу України (далі – КК України) не містять можливості залучення засудженого до праці як одного з каральних елементів покарання у виді позбавлення волі. Відповідно до ч. 1 ст. 63 КК України покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Обов'язковість залучення засудженого до праці передбачає лише КВК України. Згідно з ч. 1 ст. 118 цього Кодексу засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Однак кримінально-виконавче право є процесуальною забезпечувальною галуззю, покликаною

регулювати лише порядок і процедуру виконання покарання, види, суть і зміст яких передбачені кримінальним законом.

Так, чинне кримінальне законодавство містить такі види покарання, де праця засуджених становить відповідно до закону один з каральних елементів покарання. Якщо суд призначає покарання у виді виправних або громадських робіт, такий вирок є формальною підставою для примушування засудженого до праці. Цікавим, вбачається, досвід Японії, де система кримінальних покарань містить у собі як позбавлення волі з примусовою працею, так і без нього, що дозволяє більшою мірою індивідуалізувати покарання. Але, як уже було зазначено, чинне українське кримінальне законодавство не передбачає покарання у виді позбавлення волі, що сполучені з обов'язковою працею. Тому праця засуджених до позбавлення волі, використовувана в Україні, суперечить як її Конституції, так і міжнародно-правовим актам.

Як показує практика, примусова праця є малоефективною й тягне за собою низку негативних наслідків. Тому реанімувати ідеологічні архаїзми й покладати надію на примусову працю, що раніше розумілась як «засіб виховання в комуністичному дусі радянських людей» зовсім немислимо в нинішніх соціально-

економічних умовах [10, с. 60].

Іншою особливістю праці засуджених, що тісно пов'язана з її обов'язковістю, є відсутність у засуджених права вільного вибору виду трудової діяльності. Проте за ч.6 ст.71 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями засуджені повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла й вимогами управління й дисципліни в закладі [7, с. 147]. Однак чинне кримінально-виконавче законодавство під індивідуалізацією праці розуміє вибір адміністрацією виду праці засудженому, зарахування його в конкретну бригаду, давання йому конкретних виробничих завдань тощо. Так може виникнути ситуація, за якою засуджений бажає працювати, але запропонована робота не задовольняє його матеріальним і духовним потребам. У цьому випадку праця не здатна об'єднати інтереси працівника, власника засобів виробництва й суспільства, що призводить до низки негативних наслідків як для засудженого, так і для виробництва. Вихід тут вбачається у створенні в структурі кримінально-виконавчої системи закладів професійної орієнтації, які здійснювали б медико-педагогічні й організаційно-правові заходи й забезпечували для засуджених оптимальне визначення їх місця робо-

ти відповідно до спеціальності.

Стаття 120 КВК України містить положення про обов'язковість оплати праці осіб, засуджених до позбавлення волі, згідно з її кількістю і якістю. Однак ця зовні гуманна за змістом норма щодо оплати праці засуджених, яка за формальними критеріями прирівнює їх до вільних громадян, може фактично дискредитуватися умовами й підставами відрахувань з їх заробітної плати та інших доходів. [2, с. 83] Адже згідно зі ст.121 цього Кодексу із заробітку або іншого доходу засуджених до позбавлення волі утримуються: (а) прибутковий податок, (б) аліменти, (в) відрахування за виконавчими документами, вартість харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших наданих послуг (крім вартості спецодягу й спецхарчування). Згідно з цим переліком при задіянні такого механізму стягнень зарплата засудженого зводиться до мінімуму. Не змінюють становища навіть гарантії, встановлені в частинах 2 і 3 ст.120 КВК, згідно з чим у виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які виконують норми виробітку або встановлені завдання й не допускають порушень режиму, за загальними правилами зараховується п'ятнадцять відсотків заробітку незалежно від усіх відрахувань.

Зважаючи на те, що заробіток

засуджених і так незначний, усі ці обмеження призводять до того, що праця засуджених є не тільки примусовою, а й, по суті, безоплатною. Тому необхідно відмовитись від деяких, так би мовити, «досягнень» виправно-трудової системи часів сталінізму, а саме від спроб створення самооплатних виправних установ. Крім того, треба обмежити розмір відрахувань із заробітку засудженого в колоніях на рівні хоча б 50%, а деяким категоріям засуджених, перелічених у ч.2 і ч.3 ст.120 КВК України, на особовий рахунок потрібно зараховувати 80% заробітку або іншого доходу. Усі ці заходи надали б можливості засудженому реально відчутти результати своєї праці, що було б для нього стимулом у поліпшенні організації праці й підвищенні її продуктивності.

За кримінально-виконавчим законодавством України особи, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, не мають права на відпустку в період відбування покарання в колонії. На сьогодні Україна залишається однією з держав, де ув'язненим заборонено надання відпусток. Так, відповідно до ч. 4 ст. 104 КВК в Російській Федерації працюючим засудженим надається можливість проведення відпустки з виїздом строком на 12 діб за межі колонії або без нього. Засуджені в Російській Федерації широко

користуються правом виїзду за межі виправних установ під час таких відпусток, цінують це право, як правило, ведуть себе правослухняно та повертаються до установ у встановлені строки [5, с. 225]. У Німеччині ув'язнені мають право на оскарження в суді дій адміністрації установ виконання покарань, які пов'язані з необґрунтованим і незаконним позбавленням відпустки. Причому світовий досвід показує високу ефективність надання засудженим таких щорічних відпусток.

Досить істотне право обмеження у сфері використання праці засуджених закріплено в ч. 4 ст. 122 КВК України, де зазначено, що засуджені, які втратили працездатність під час відбування покарання, після звільнення їх від покарання мають право на пенсію й компенсацію шкоди у випадках і в порядку, встановлених законодавством України. Інакше кажучи, правом на пенсію й на відшкодування шкоди ці особи не користуються протягом усього періоду відбування покарання.

Це обмеження стосується найбільш соціально беззахисних категорій ув'язнених, тобто осіб, які стали інвалідами в місцях позбавлення волі. Їх дуже складно забезпечити роботою в установах виконання покарань. Ще більше несправедливим є це положення щодо засуджених, які до ув'язнення справно вносили стра-

хові внески до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Вважаємо, що треба внести відповідні зміни до КВК України й законодавства з питань соціального забезпечення і на загальних підставах передбачити порядок відшкодування шкоди особам, які втратили працездатність під час відбування покарання.

Спірним залишається питання про мінімальний вік, з якого засуджені можуть залучатися до праці на виробництві. КВК України, до речі, його не регламентує. В Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження й позбавлення волі, затвердженій наказом Держдепартаменту України з питань виконання покарань № 191 від 4 жовтня 2004 р. [3], встановлюються норми тривалості робочого тижня у виховних колоніях для ув'язнених, починаючи з 15-річного віку. Це дає підстави деяким правникам стверджувати, що в колоніях засуджені можуть залучатися до виробництва не раніше, ніж по досягненні п'ятнадцяти років.

Разом із тим згідно зі ст. 188 Кодексу законів про працю України не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. За згодою одного з батьків або особи, яка його замінює, можуть, як виняток, зараховуватися на роботу особи, які

досягли п'ятнадцяти років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, яка його замінює.

Це положення не суперечить міжнародно-правовим актам. Так, за ст. 6 Конвенції Міжнародної організації праці № 138 «Про мінімальний вік для прийняття на роботу» після консультацій із заінтересованими організаціями підприємців і трудящих (де такі існують) з метою професійної підготовки неповнолітніх допускається залучення до праці з 14-літнього віку [7, с. 261]. Крім цілей професійної орієнтації й типу професійної підготовки ця норма дає можливість неповнолітнім громадянам заробляти собі на життя. Це право є ще актуальнішим у місцях позбавлення волі.

Незважаючи на те, що неповнолітнім засудженим дозволяється купувати продукти харчування й предмети першої необхідності на гроші, отримані по переказах, для більшості з них це право, на жаль, залишається нереалізованим. Наприклад, серед та-

ких засуджених багато осіб з родин неповних, неблагополучних, з матеріальними труднощами. Тому, на нашу думку, засуджених, які утримуються у вихововних колоніях, можна залучати до праці на виробництві у вільний від навчання час по досягненні ними 14-літнього віку за їх власним бажанням. Але для цього необхідно внести зміни до кримінально-виконавчого законодавства, передбачивши таку можливість без згоди батьків або осіб, які їх замінюють.

До важливих трудових прав належить право працівників на об'єднання в професійні союзи й на участь у керуванні підприємством. Кримінально-виконавче законодавство України не передбачає можливості створення профспілок у колоніях. Відповідно до ч. 4 ст. 118 КВК України засуджені не мають права припиняти роботу для вирішення трудових чи інших конфліктів. Водночас ст. 127 цього Кодексу передбачає створення самодіяльних організацій засуджених як форми їх обмеженого самоврядування. Такі організації ув'язнених за своєю природою відрізняються від рад трудових колективів підприємств чи профспілок. Основна відмінність полягає в тому, що самодіяльні організації засуджених працюють під керівництвом адміністрації колоній. Як вбачається, є сенс розширити де-

мократичні засади самодіяльності засуджених. Цим формуванням треба доручати підбір кандидатів у керівники нижчої виробничої ланки, контроль за розподілом заробітку тощо. Такі організації мають брати участь в обговоренні питань застосування заходів заохочення, стягнення та ін. Підвищення ролі самодіяльних організацій викликає появу ініціативності в значній частини в'язнів. Саме активну й соціально корисну поведінку членів самодіяльних організацій необхідно протиставляти впливу неформальних анти-соціальних лідерів. У тих виправних установах, де фактично ліквідувалися подібні організації, слід вжити найенергійніших заходів для їх відновлення й успішного функціонування, оскільки вони є однією з найважливіших перешкод на шляху тюремної субкультури [1, с. 79].

Багато з перелічених нами правообмежень у сфері використання праці засуджених явно штучні. Вони породжують в останніх байдужність, а іноді й аг-

ресію. Ось чому одним з головних напрямків діяльності законодавця в царині кримінально-виконавчої політики вбачається мінімізація обмежень щодо правового становища засуджених порівняно з іншими громадянами. Цього вимагають і міжнародно-правові акти. Так ст. 60 Мінімальних стандартних правил поведіння із в'язнями закріплює, що за допомогою режиму, прийнятого у виправних установах, треба прагнути зведення до мінімуму різниці між життям у в'язниці і на свободі, не вбивати в засудженого почуття відповідальності й усвідомлення людської гідності [7, с. 144]. Тому можна передбачити, що згодом, з реформуванням кримінально-виконавчої системи, у законодавстві з'явиться і право засуджених на одержання допомоги по безробіттю, якщо адміністрація виправної колонії не забезпечить їх залучення до праці, а також інші трудові права. Але це вже проблеми наступних наукових пошуків автора статті.

Список літератури: 1. Антонян Ю.М., Верещагин В.А., Калманов Г.Б. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных проявлений // Гос-во и право. – 1996. – № 10. – С. 72-79. 2. Дерюга Н.Н., Петров А.А. Принцип обязательности труда для осужденных и его развитие в уголовно-исполнительном кодексе России // Гос-во и право. – 1998. – № 4. – С. 80-85. 3. Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі // http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=46966&cat_id=46605 4. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М.: ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – 383 с. 5. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации/ Под. ред. А.И. Зубкова. – М.: ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – 408 с. 6. Ленин В.И. Как организовать соревнование? // Полное собрание сочинений: Октябрь 1917 г. – март 1918 г. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 35. – С. 195-205. 7. Международная защита прав человека: Документы и комментарии. –

Харьков: Синтекс, ЛТД, 1998. – 298 с. 8. Николаева З.А. Правовое регулирование труда осужденных к лишению свободы (международно-правовой аспект) // Правоведение. – 1992. – № 4. – С. 111-114. 9. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 10. Степанюк А.Ф. Сущность исполнения наказания. – Харьков: Фолио, 1999. – 256 с. 11. Трубников В.М., Филонов В.П., Фролов А.И. Уголовно-исполнительное право Украины. – Донецк: ДИВД МВД Украины, 1999. – 640 с.

Надійшла до редакції 27.12.2008 р.

УДК 343. 431

О.В. Юрасюк, здобувачка
при кафедрі кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАПОБІГАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Одним з найнебезпечніших злочинів сучасності, що не визнає державних кордонів, не робить різниці між розвиненими державами й тими, що розвиваються, є торгівля людьми. Грубо порушуючи природне й невідчужуване право кожної людини на свободу, він останнім часом отримав значне поширення у всьому світі і став одним з найприбутковіших промислів транснаціональної злочинності. У зв'язку з цим подолання цього негативного соціального явища не тільки є справою окремих держав, які стикаються із зазначеною проблемою, а й потребує для її вирішення об'єднан-

ня зусиль усього світового співтовариства.

Незважаючи на те, що сьогодні загально визнаним є той факт, що запобігання злочинності – це найбільш розумний, раціональний і гуманний напрямок у боротьбі із цим соціальним злом, у загальній теорії кримінології це питання й досі залишається найменш дослідженим. У той же час розробка стратегії запобіжної діяльності є одним з першочергових завдань не лише практики, а й теорії науки. У сфері протидії торгівлі людьми опрацювання ефективних запобіжних заходів так само є досить актуальним